

УДК 27-283"1037/1050"митрополит Іларіон
DOI <https://doi.org/10.52761/2522-1558.2022.17.9>

«СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ» МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА: ІСТОРІОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Юрій МАКСИМ'ЮК

*Івано-Франківський богословський університет імені св. Івана Золотоустого
кафедра богослов'я
вул. Софрона Мудрого 22, м. Івано-Франківськ, 76019, Україна
e-mail: juramax31@gmail.com*

У статті здійснено історіософський аналіз «Слова про закон і благодать» Київського митрополита Іларіона, що дало змогу обґрунтувати погляд про наявність у творі богословського підґрунтя, узагальненим виразом якого є уявлення Іларіона про сакральність Руської держави.

Ключові слова: *благодать, «Слово», християнство, історія, текст.*

In the article the istoriosofskiy analysis of «Word is carried out about a law and plenty» of the Kievan metropolitan Ilariona, that enabled to ground a look about a presence in work of theological subsoil, the generalized expression of which is a picture of Ilariona of sakral'nist' of the Ruskoj state.

Key words: *plenty, «Word», christianity, history, text.*

Постановка проблеми. Митрополит Іларіон належить до тих виняткових історичних постатей у нашому релігійно-церковному і національному житті, світла пам'ять про яких залишається назавжди. Часто маємо справу із парадоксом, що справді визначні ідеї отримують втілення вже після смерті їх носіїв. Іларіон – перший Київський митрополит-русич, видатний представник духовної та інтелектуальної еліти доби Середньовіччя, який ввійшов у історію давнього українського письменства та християнського віровчення.

Метою статті є історіософський аналіз твору митрополита Іларіона Київського «Слово про закон і благодать».

Відповідно до мети, ставимо перед собою розв'язання таких завдань:

- висвітлити культурно-історичну значущість твору митрополита Іларіона;
- розкрити головні філософсько-релігійні проблеми літературної пам'ятки;
- з'ясувати призначення історії на основі твору «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона.

Виклад основного матеріалу. Київському християнству завжди були притаманні устремління до еклезіологічної єдності в Христі, яку київські

митрополити – прихильники цієї єдності, починаючи від митрополита Іларіона, переконано обстоювали в боротьбі з візантійсько-московським цезаропапізмом і засвідчували своєю участю в численних Вселенських соборах Христової церкви, не вбачаючи в цьому жодної загрози щодо можливої втрати помісно-автономного характеру Київської церкви, що, власне, і підтвердила сама її історія: Католицька церква не тільки ніколи навіть не виявляла прагнень щодо юрисдикційно-обрядових змін в Київській церкві, як цього постійно домагалась Візантія, а пізніше і Москва, але й повсякчас засвідчувала високими церковними актами і буллами своє пошанування і визнання юрисдикційно-обрядового помісного характеру Київської церкви, котрі, з іншого боку, були також підтвердженням визнання Римом вселенсько-католицького характеру київського християнства.

Сама назва Іларіонового твору засвідчує багатоманіття проблем, що його хвилювали: «Про закон, даний Мойсеєм, і про ласку та правду, яка явилася Ісусом Христом, і як закон відійшов, а ласка та правда наповнила всю землю і віра поширилася між всіма народами й нашим українським і похвала кагану нашому Володимирові, котрий нас охрестив (і молитва до Бога від усієї нашої землі)» (деколи цей твір скорочено називають «Словом про Закон та Благодать») [9, с. 125].

На підставі «Слова про Закон та благодать» можна стверджувати: Іларіон став першим апологетом християнства, що присвятив цій непростій проблемі цілий твір. Глибину розуму Іларіона показує сила його слова, що, не дивлячись на недостатню розвиненість руської писемності, запало в душу і сучасникам, і нащадкам, адже поетично відобразило високі християнські ідеали. Автор зумів показати долю слова Божого серед людей, вчення про Боголюдину і, головне, вказував на вище призначення народу руського у ствердженні християнства на Землі. Іларіон закликав киян не тільки сповідувати віру, але й ділом доводити вірність Богові [11, с. 269].

Гіпотезу щодо обрання митрополитом Іларіона саме з огляду на антивізантійську спрямованість політики Ярослава Мудрого, не поділяють деякі дослідники. Досить скептично до цієї версії ставляться німецькі вчені А. Мюллер та Г. Подскальський. Обговорюючи зв'язок поставлення митрополитом Іларіона з антивізантійською політикою Ярослава, Г. Подскальський, зокрема, відзначає, що «ця гіпотеза пі час детального розгляду виявляється лише вправною комбінацією деяких припущень, жодне з яких не є доведеним» [8, с. 149].

Від початку дослідження «Слова» й до сьогодні ведеться дискусія щодо визначення місця й дати виголошення Іларіоном своєї урочистої проповіді. Вже перший публікатор тексту О. Горський запропонував визначити хронологічну межу створення «Слова» 1037 роком (під цим роком в літописі повідомляється про побудову Ярославом Церкви Благовіщення над Золотими воротами в Києві, яку згадує Іларіон у своїй проповіді) та 1050 роком (рік смерті княгині Ірини, про яку Іларіон говорить як про живу) [2, с.43]. Власне, ці часові координати визначила переважна більшість дослідників.

Зокрема, український історик М. Грушевський з цього приводу зауважував, що твір цей було виголошено «не пізніше сорокових років» [4, с.127]. Намагаючись уточнити дату, М. Присьолков, враховуючи особливості русько-візантійських стосунків, дійшов висновку, що твір цей створено після розриву князя Ярослава з митрополитом Феопемптом і до початку військових подій 1043 р., тобто між 1039 та 1043 рр. Висловлювалося також припущення, що «Слово...» Іларіон проголосив 1049-го або 1050 р. «в Десятинній церкві біля гробу Володимира, на Пасху або в роковину смерті Володимира 15 липня» [8, с. 150].

Ряд учених дотримуються думки, що місцем виголошення «Слова» була Софія Київська. К. Акентьєв нещодавно обґрунтував припущення, що це сталося під час освячення Софійського собору, яке він датує 1 травня 1046р. [1, с. 76]. Версію щодо місця й дати проголошення «Слова...» запропонував М. Розов. Він звернув увагу на те, що в «Слові» розробляються дві євангельські теми, які виголошуються під час Благовіщення та в перший день Великодня. Це дозволило йому висловити припущення, що проповідь була виголошена Іларіоном у Благовіщенській церкві над Золотими воротами і сталося це тоді, коли відбувся збіг у даті святкування Благовіщення та Великодня. У межах визначеної ще О. Горським часової «дистанції» від 1037 до 1050 року, найімовірніше, подія ця мала відбутися 1049 р., на другий день після Благовіщення [5, с. 46].

М. Грушевський про твір Іларіона, зокрема його структуру, писав: «Найблискучіший ораторський твір, чудова, бездоганна академічна промова. Кожний же ораторський твір складається двома елементами: внутрішньою силою слова, яке виявляє природну міру ораторської здібності... і зверхньою формою і обробленням, яке досягається більшою чи меншою знайомістю з ораторською штукою «Слово...», або «повість», як його зве сам автор, зложена з ряду циклів, з котрих кожний має свій вступ і закінчення та творить окрему риторичну цілість, а ідея «Слова...» розвивається при тім строго логічно, переходячи з циклу до циклу, які становлять, таким чином, не механічно пов'язані образки, а органічно сполучені переходи в степенуванні загальної ідеї» [4, с. 63, 64].

Автор, як зазначає, М. Грушевський, опановуючи всі засоби «для теми наскрізь оригінальної, національної – представлення прилучення до громади християнських народів своєї вітчизни – Русі і звеличання її сучасної сили, блиску, поваги, – він творить річ єдину в своїм роді, яка не повторюється більше і зістається вічним набутком скарбниці не тільки нашої, але і світової» [4, с. 62–63].

Структурно «Слово...» складається з чотирьох частин, що відображено самій назві твору. Перша частина присвячена викладові епізоду біблійної історії, яка символізує вчення про закон і благодать, з Послання апостола Павла до Галатів, - «Про закон Мойсея та про благодать й істину, що Ісусі Христі перебувають». Друга частина передбачає витлумачення сенсу біблійної історії в контексті суспільно-історичного розвитку людства - «...від нині такий

закон, благодать же та істина всю землю наповняє». Третю частину присвячено руському народові, в історії якого ніби відтворюється історія всього людства: «І віра поширилась між усіма народами дійшовши до нашого народу руського». І насамкінець - «Похвала нашому князю володиміру, від якого ми хрещення прийняли» [9, с. 135].

Зразковим «Слово про Закон і Благодать» є й у тому сенсі, що воно відображає деякі риси, котрі визначили подальшу своєрідність вітчизняної філософської думки. Характерним є виразне спрямування твору до поєднання найзагальніших міркувань щодо історії людства в цілому із злободеними проблемами життя, тієї реальної суспільної дійсності, до якої належав автор твору.

Тим самим «Слово...» набирає в культурі Київської Русі значення зразкового твору, прообразу, на який надалі спирається вітчизняна історіософська думка. «Любителі книжного почитання, відзначав М. Грушевський, - списуючи, безцеремонно переробили, поскорочували й компілювали його протягом восьми віків», про ще свідчать 52 списки «Слова...», які збереглися до наших днів [4, с. 75].

Особливість стилістики аналізованого твору полягає в тому, що при всій різноманітності його складових частин він демонструє високу цілісність, що об'єднує складові, які утворюють його зміст. Це переконливо доводить тонкий аналіз структури «Слова...», виконаний дослідником В. Топоровим. З одного боку, безсумнівну єдність і логічну пов'язаність між собою демонструють два контексти: «євангельський й патристичний» і «власний», пов'язаний з конкретною ситуацією, вони й утворюють композицію твору. З іншого боку, так само логічним є завершення «Слова...» «молитвою». Вона, канонічно завершувала попередні частини, виступала як те діло, яке неминуче має слідувати за словом. Лише приєднання молитви повноцінно вводило проповідь у цілісний контекст ритуалу [11, с. 269]. Привертають увагу й кількісні співвідношення обсягу частин (проповідь, «Похвала», «Молитва «Слова...», які, згідно з проведенням В. Топоровим розрахунком за Синодальним списком, утворюють співвідношення 4 до 3 до 1. Така композиція «прискороного» типу мірою і забезпечує «зростання енергетичної напруженості «Слова...», і кожна наступна частина стає все більше й більше актуальною тематично» [11, с. 264].

Отже, «Слово...» є багатожанровим, стилістично різноманітним, складний за своєю композицією твором, який відіграв визначальну роль у формуванні історіософського бачення в писемній культурі Давньої Русі.

«Слово про закон і благодать» було написане і виголошене перед високими державними особами давнього Києва, оскільки текст спрямовано на розв'язання найголовнішого комунікативного завдання: теологічного обґрунтування важливості прийняття християнства в «нових язиках» (Русі) і звеличення власної держави перед лицем «нашого Бога». Високий статус книжника, освіченої людини вимагав блискучого знання тодішньої книжної

мови – церковнослов'янської, а також володіння ораторським мистецтвом, якого навчалися в сучасній Іларіону Візантії.

За влучним висловом укладачів хрестоматії середньовічної літератури «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона є дивовижним зразком оригінальної літературної творчості при книжному впливі грецької освіченості тексти такого типу могли бути написаними і в сучасній йому Візантії» [6, с. 36].

Мова «Слова про закон і благодать» – гомогенна. На відміну від проповідників пізнішого часу, Іларіон Київський не вагався щодо того, яку мову застосовувати у творі – народну чи книжну. Адже церковнослов'янська мова була літературною, тож і мова тексту, і мова цитат у ньому збігалися. Отже, потрібно відзначити відсутність проблеми зняття проповідником естетичних та інформативних суперечностей комунікативного акту, оскільки і його освітній рівень, і мова твору – церковнослов'янська – відповідали вимогам і потребам середовища, в якому побутував твір [3, с. 150].

Згідно із дослідженнями здійсненими В. Мільковим, текстам Іларіона не властива догматична наповненість, відсутні богословські докази антагоністичного протиставлення небесного і земного, а тому, не дивлячись на релігійну форму, зміст тексту далеко виходить за межі власне релігійних понять і стосується передусім історіософського осмислення. Інші вчені теж вважають, що «Слово про закон і благодать» піднімає низку питань, котрі з певністю можна кваліфікувати як філософсько-політичні: «Це проблеми співвідношення влади і закону, мудрості і влади, меж закону, не лише в релігійному смислі, але і в конкретно-політичному» [9, с. 237].

У «Слові про Закон і Благодать» автор спробував змоделювати дійсність за власними принципами розуміння світу. Свідомість автора виявляється чітко і послідовно, вона є не репродуктивною, а креативною, оскільки полягає у логічному виборі моделі художнього світу з християнським світовідчуттям. Вже з самого початку автор чітко окреслює програму свого твору: «Про закон, Мойсеєм даний, і про благодать та істину, що були Ісусом Христом, і як закон одійшов, а благодать і істина всю землю сповнили, і віра на всі народи поширилась, і на наш народ руський. І похвала кагану нашому Володимирі, що ним охрещені ми були». [6, с.7]. Таким чином, думка письменника рухається приблизно за таким вектором: очікування та прихід Господа Ісуса Христа – проповідь Євангелія по всьому світу – хрещення Київської Русі, Іларіон розуміє як подію, вчинену рівноапостольним князем Володимиром, що абсолютно радикально змінила подальший шлях його народу. Тим самим автор поставив перед собою важке завдання – осмислити історію, що, за справедливим зауваженням П. Толочка, «складно, перш за все, тим, що в писаннях святих отців непросто знайти необхідні точки опори, і в пізній візантійській книжності мало чому можна повчитися» [10, с. 250], отож Іларіон приймається за тему, яка стане однією з провідних для киеворуської думки протягом тисячоліття – осмислення історичного шляху Київської Русі.

Це виділяє митрополита Іларіона серед когорти давньоруських книжників як визначного християнського богослова.

Історіософська концепція «Слова...» розкриває історію як процес поступової християнізації всього світу, всіх народів, нове, яке виникає, як Новий Завіт, що набуває вищої цінності порівняно з попереднім - Старим. Хрещення Русі вже надає їй спасіння, ця християнська ідея «усиновлення» Богом цілого народу поєднується з патріотизмом до землі Руської як осередком нової величі та єдності християнських сил. Коли закон був досягненням лише іудеїв, то «благодать дарована усьому світу». Саме Божій благодаті зобов'язана Русь своїм хрещенням, а не милості інших країн [9, с.139]. Суть його полягає у тому, що книжник на всі описувані ним події дивився з біблійної перспективи, відшукуючи до них паралелі у Святому Письмі та світовій, зокрема візантійській, історії. Тому головним для Іларіона є пошук відповіді на глобальне питання: яку роль має виконати Русь в історії християнської цивілізації? Для духовного розвитку держави мало вирішальне значення розуміння Іларіоном свободи волі, що було протилежне античному (язичницькому) культу «сильної особистості». «Нова людина» Іларіона була вільна у виборі шляху, який міг вести і до спасіння, і до падіння. Так вперше у вітчизняному богословському дискурсі була поставлена проблема вибору. Людина могла вибрати як поклик Благодаті до праведності, так і сатанинський поклик до спокуси. Під Благодаттю, таким чином, виступає Божественна сила, що вказує шлях до добра. Людина вільна як у виборі шляху, так і у відповідальності за власний вибір. Прикладом такого вільного вибору є князь Володимир, який охрестив Русь, спонуканий голосом Всевишнього та «добрим смыслом і добрим умом». Морально зумовлена свобода волі та єдність усіх племен і націй — це стимул до виходу з рабства Закону до Істини. У філософії античного мислителя Платона гармонію творили Розум, Мужність і Розсудливість, а в Іларіона її складають Благодать, Свобода волі та Совість. Це був вражаючий крок уперед, прорив у філософській думці середньовічної Європи, який здійснив руський мислитель Іларіон [7, с. 14].

Інтерпретація історії митрополитом Іларіоном – не просто риторика, абстрактне розумування, адже із появою християнства історія постає як феноменальне явище, що через свою складність вимагає інтерпретації. У ній здійснюється становлення релігійно-історичної самосвідомості народу, виробляються цінності та проглядаються шляхи розвитку нації. Без осмислення народом свого шляху, редукування всього лише до економічних та політичних потреб, народ перетворюється на суспільство споживачів [2, с.81].

Одні дослідники заперечують політичну спрямованість «Слова...» проти будь-кого і добачають у ньому тільки утвердження нової віри, християнської церкви і Руської державності з метою підготовки канонізації Володимира. Твір Іларіона визначають як суто проповідницький, догматичний, урочисту академічну промову, спрямований проти Візантії, написаний для утвердження ідеї автокефальності церкви тощо. Вважаємо, що

у пам'ятці присутні всі ці елементи. Але ж саме це й не могло не зачіпати політичних і духовних прагнень Візантії як світової імперії. Головна ідея слова «Про закон і благодать» – це утвердження рівних прав для всіх християнських народів. Іларіон акцентує увагу на силі руської церкви, її рівноправності у світі греко-візантійських церков. Руський книжник говорить про співвідношення між Законом і Благодаттю, розглядаючи у цьому контексті головну проблему середньовічної церкви – співвідношення між Старим і Новим Завітами. Іларіон категорично не погоджується з тезою про те, що лише греки є богообраним народом. Він переконаний, що всі народи рівні перед Богом, тому мають однакові права на власну державу і церкву. Ідейна еволюція, репрезентована у Слові Іларіона, виглядає так: від рівності всіх християнських народів до рівності Київської Русі поміж іншими державами і народами [5, с. 57-58].

Іларіон не відкидає історичного значення закону та виразника його – іудаїзму. Така обмеженість цілком чужа його світоглядіві. Іларіоновим розважанням притаманна власна глибока діалектичність. Так, свого часу іудейському народові, як носієві певного рівня одкровення, була відведена роль беззаперечно важлива. І він виконав її, зберігши старозавітню традицію, але коли суспільство переступає слухну міру консерватизму для збереження культурного надбання, воно вичерпує потенцію свого розвитку й умиртвляє себе, призводить до власної деградації («діла його стають темними»). Навіть більше, традиціоналізм – «старість», що виникає «по злобі» – заводить народ в історичну безвихідь, пустку, безперспективність: «Оправдання іудейське, з причини ревності підзаконних, було вбогим, бо ж не поширювалося на інші народи, а здійснювалося в Іудеї. Християнське ж спасіння – благодатне й щедre, бо ж поширюється у всі краї землі». Власне самоізоляціонізм вважає Іларіон великою загрозою існуванню етносу [7, с. 16].

В цілому, «Слово...» є досить багатогранним твором, в якому розкривається й історичне значення християнізації Русі, й обґрунтовується доцільність подальшої християнізації. Не оминає увагою Іларіон і проблему влади, яка знову ж таки розглядається в православному дусі, «бо ж благовір'я його на владу спиралося» [6]. Фактично, цими словами Іларіон, з одного боку, розвиває візантійську ідею цезаропапізму, а з іншого – формує думку про можливість розриву з візантійським центром. Оскільки, на його думку, православ'я утвердилося не стільки завдяки культурному впливу духовного центру, а завдяки благодаті та князівській владі, адже, як стверджує Іларіон, «навідав його Всевишній, глянуло на нього всемілостиве око благого Бога», а згодом додає: «І не було ані єдиного, який би противився благочестивому його повелінню. А як хто, то й не з любові, а зі страху перед повелителем охрестився» [6].

Висновки. У «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона розглядається головне питання середньовічної церковної історії – співвідношення між Старим та Новим Завітами, яке експлікується у проповіді співвідношенням понять закон та благодать. Твір насичений антитезами та

паралелізмами, абстрактними поняттями. Автор часто посилається на Святе Письмо та використовує біблійну символіку. Все тут – образ і думка, деталь і метафора, звертання й повчання – підсилюють смисловий акцент на величі й могутності рідного краю.

Іларіон спирається передусім на авторитет Святого письма, фундаментальні християнські ідеї провіденціалізму й прообразності. Неповторність його, як мислителя й історичного, церковного та культурного діяча, саме й проявляється та увипуклюється вільним апелюванням до біблійної традиції й намаганням відкрити потаємний, прихований, багатозначний священний текст (що й називаються екзегезою, на відміну від буквального прочитання). Отож постать такого мислителя й творця, як Іларіон Київський, могла б без перебільшення вважатися окрасою національно-культурного пантеону будь-якого народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акентьев К. К. Мозаики Киевской св. Софии и «Слово» митрополита Илариона в византийском литургическом контексте // Византинороссика. Труды Санкт-Петербургского общества византино-славянских исследований. – СПб., 1995. – Т. 1. – С. 75–94.
2. Горський В.С. Святі Київської Русі. – К.: Абрис, 1994. – 173 с.
3. Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII - середина XIII ст.).- К.: Наук, думка, 1993.- 245 с.
4. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський – К., 1993. – Т. 2. – 264 с.
5. Давньоруські любомудри / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Завгородній, О. Киричок. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 304 с.
6. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать / Іларіон Київський // Філософська думка. – 1988. – № 4. – С. 89–101.
7. Пікулик Н. Ідея українського месіанізму: Іларіон Київський і Теодосій Печерський / Перед. сл. Т. Лучука. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2002. – 35 с.
8. Подскальски Г. Христианство и богословская литература в [Киевской Руси \(988-1237 гг.\)](#). СПб: Византинороссика, 1996. – 572 с.
9. Сліпушко О. Еволюція та функціонування літературних образів у книжності Києворуської держави (XI– перша половина XIII ст.). – К. : Аконті, 2009. – 416 с.
10. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. – К.: Альтернативи, 1998. - 352 с.
11. Топоров В. Н. Святость и святые в русской духовной культуре. - М.: Шк. «Языки рус. культуры», 1995.- 875 с.

REFERENCES

1. Akentev K. K. Mozayky Kyevskoi sv. Sofyy u «Slovo» mytropolyta Ylaryona v vyzantyskom lyturhycheskom kontekste // Vyzantynorossyka. Trudy Sankt-Peterburhskoho obshchestva vyzantyno-slavianskykh yssledovanyi. – SPb., 1995. – T. 1. – S. 75–94.
2. Horskyi V.S. Sviati Kyivskoi Rusi. – K.: Abrys, 1994. – 173 s.
3. Horskyi V. S. Narysy z istorii filosofskoi kultury Kyivskoi Rusi (seredyna XII - seredyna XIII st.).- K.: Nauk, dumka, 1993.- 245 s.
4. Hrushevskiy M. Istoriia ukrainskoi literatury / M. Hrushevskiy – K., 1993. – T. 2. – 264 s.
5. Davnoruski liubomudry / V. Horskyi, O. Vdovyna, Yu. Zavhorodnii, O. Kyrychok. – K.:Vyd. dim «KM Akademiia», 2004. – 304 s.

6. Ilarion Kyivskiy. Slovo pro zakon i blahodat / Ilarion Kyivskiy // Filosofska dumka. – 1988. – № 4. – S. 89–101.
7. Pikulyk N. Ideia ukrainskoho mesiianizmu: Ilarion Kyivskiy i Teodosii Pecherskyi / Pered. sl. T. Luchuka. – Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni I. Franka, 2002. – 35 s.
8. Podskalsky H. Khrystyanstvo y bohoslovskaya lyteratura v Kyevskei Rusy (988-1237 hh.). SPb: Vyzantynorossyka, 1996. – 572 s.
9. Slipushko O. Evoliutsiia ta funktsionuvannia literaturnykh obraziv u knyzhnosti Kyievoruskoï derzhavy (KhI– persha polovyna KhIII st.). – K. : Akonit, 2009. – 416 s.
10. Tolochko O. P., Tolochko P. P. Kyivska Rus. – K.: Alternatyvy, 1998. – 352 s.
11. Toporov V. N. Sviatost y sviatye v russkoi dukhovnoi kulture. - M.: Shk. «Iazyky rus. kultury», 1995.- 875 s.

Стаття надійшла до редакції: 12.12.2021